

JOANNA KOCZUR

Uniwersytet Śląski w Katowicach

UDZIAŁ OBROŃCY W PRZESŁUCHANIU BIEGŁEGO

I. WPROWADZENIE

Nie budzi wątpliwości fakt, że współczesny proces karny – w warstwie dowodowej – w znacznym stopniu opiera się na dowodach z opinii biegłych, które są zasięgane przez decydentów procesowych w większości spraw karnych. Zgodnie z art. 193 § 1 k.p.k., jeżeli stwierdzenie okoliczności mających istotne znaczenie dla rozstrzygnięcia sprawy wymaga wiadomości specjalnych, zasięga się opinii biegłego albo biegłych. Przez pojęcie wiadomości specjalnych należy, za Tadeuszem Widłą, rozumieć: „zbiór zdań (twierdzeń) składających się na tzw. dziedziny opiniodawcze nauk sądowych, a więc medycyny i psychiatrii sądowej, psychologii sądowej i szeroko rozumianej kryminalistyki [...], a także wiedza zawarta w tych zdaniach (twierdzeniach) poszczególnych nauk”¹. Trafnie również uznaje on, że za „wiadomości specjalne” uważać się powinno ponadto tzw. sztukę opiniowania, tj. zespół kwalifikacji (umiejętności) nabytych przez biegłego w drodze praktyki, stanowiących odpowiedź na potrzeby i oczekiwania decydenta procesowego w zakresie dostarczenia mu przez biegłego środka dowodowego w postaci opinii, w której rozwiąże przedłożony problem, udzielając odpowiedzi na pytania decydenta

¹ T. WIDŁA, *Ocena dowodu z opinii biegłego*, Katowice 1992, s. 13.

procesowego w jasny i łatwo przyswajalny sposób². Chodzi o takie zaprezentowanie wiedzy przez biegłego, by była ona użyteczna dla decydenta procesowego. Do tego rodzaju kwalifikacji w ramach „sztuki opiniowania” zaliczyć należy zatem również umiejętności w zakresie ustnego prezentowania swojej opinii przed sądem w sposób zrozumiały dla uczestników postępowania, precyzyjnego odpowiadania na pytania stron czy decydenta procesowego, obycia z salą rozpraw itp.

Jak słusznie twierdzi Chaïm Perelman, rola adwokata sprowadza się do wykorzystania – w granicach dozwolonych przez deontologię zawodową – wszystkich środków, które dadzą mu możliwość przeprowadzenia bronionej przez niego tezy³. Należy w tym kontekście podkreślić, że jedną z istotniejszych ról obrońcy – poza uregulowanym w art. 86 § 1 k.p.k. obowiązkiem działania obrońcy wyłącznie na korzyść oskarżonego (podejrzanego) – jest jednocześnie należycie wnikliwa „kontrola jakości” zgromadzonego w procesie karnym materiału dowodowego na korzyść klienta tak, by zapobiegać jednocześnie niesłusznym skazaniom i pomyłkom sądowym.

Celem niniejszego artykułu jest omówienie kwestii udziału obrońcy w przesłuchaniu biegłych na rozprawie, którzy wydają wówczas ustne (najczęściej uzupełniające) opinie – zwłaszcza jeżeli chodzi o kwestię doboru odpowiednich pytań, które powinny być kierowane do biegłych w trakcie ustnego opiniowania, co może przyczynić się z kolei do zwiększenia efektywności wykorzystania dowodu z opinii biegłego w procesie karnym oraz do należytej oceny tego dowodu przez decydentów procesowych. Obrońca, podobnie zresztą jak organ prowadzący postępowanie karne, powinien – wyłącznie jednak na korzyść klienta – również kontrolować sporządzone przez biegłych opinie (także w kwestiach merytorycznych), gdyż brak takiej kontroli może spowodować wprowadzenie do procesu wadliwej lub błędnej opinii, generując przy tym wzrost ryzyka zaistnienia pomyłki sądowej. Wskazuje się na następujące kryteria oceny opinii biegłego w procesie karnym: zgodność z wymaganiami współczesnej wiedzy, metodologiczna nienagannosc

² *Ibidem*, s. 15.

³ CH. PERELMAN, *Logika prawnicza. Nowa retoryka*, Warszawa 1984, s. 209.

zastosowanej przez biegłego metody, ocena wiedzy i kompetencji, a także rzetelności biegłego, zupełność opinii, kwestia kompletności materiałów zebranych do sporządzenia opinii, prawidłowość wykorzystanych metod badawczych, pełność, jasność opinii czy też brak niewyjaśnionych sprzeczności⁴. Przy czym, w wypadku ustnego opiniowania przez biegłego, istnieją dodatkowe czynniki o charakterze psychologicznym, które mogą mieć niekorzystny wpływ na ocenę opinii biegłego przez decydenta procesowego, i jednocześnie mają wymiar pozamerytoryczny, a zaliczyć do nich należy sposób prezentowania przez biegłego argumentów przed sądem czy nawet wygląd biegłego itp.⁵

Zagadnienie jakości sporządzanych przez biegłych opinii stanowi niewątpliwie jeden z żywiej dyskutowanych problemów prawa dowodowego w procesie karnym. Zwraca uwagę fakt, że obecnie, z jednej strony, uchybienia w pracy biegłych są nagminne, z drugiej strony zauważyć należy doniosłe konsekwencje procesowe wynikające z wprowadzenia do procesu tego szczególnego dowodu, jaki stanowi opinia biegłego, która jest dowodem niezastępowalnym przez inny środek dowodowy czy własną wiedzę sądu⁶. Najczęstszymi przyczynami wadliwych merytorycznie opinii biegłych, na które powinien zwrócić uwagę obrońca, są między innymi: braki w wiadomościach specjalnych biegłego oraz iluzoryczność jego kompetencji, niestaranność biegłego, zastępowanie logicznego wyводу sprawozdawczymi i ogólnymi konkluzjami, nieznanomość swej roli procesowej, stopień komplikacji sprawy, stronnictwo, presja ze strony innych osób, błędne zastosowanie metody badawczej, braki w udostępnionym biegłemu materiale badawczym lub zbyt duża jego obszerność, a także sugerowanie się przez biegłych opiniami innych – bardziej doświadczonych biegłych, czyli brak samodzielności

⁴ J. DZIERŻANOWSKA, J. STUDZIŃSKA, *Kryteria oceny dowodu z opinii biegłego w orzecznictwie sądów powszechnych i Sądu Najwyższego*, «Roczniki Nauk Prawnych» 2/2015, s. 35-40.

⁵ A. MCCARTHY, N. NICDAEID, *Jurors' perceptions of forensic science expert witnesses: Experience, qualifications, testimony style and credibility*, «Forensic Science International» 291/2018, s. 100-108.

⁶ S. PAWELEC, *Wadliwość opinii biegłego w procesie karnym jako pochodna błędów zawartych w postanowieniu o jej dopuszczeniu*, «Prokuratura i Prawo» 4/2014, s. 149-151.

w formułowaniu własnych wniosków⁷. Wskazuje się także, że częstym źródłem wadliwych opinii biegłych są uchybienia pojawiające się, zanim jeszcze biegły sporządzi pisemną opinię w sprawie, a mianowicie błąd w wyborze biegłego⁸, o którym to wyborze nieraz przesądzają racje pragmatyczne (szybkość opiniowania, koszt opinii, dyspozycyjność biegłego) bądź zbyt ogólne lub wąskie zakreszenie przedmiotu i zakresu ekspertyzy w postanowieniu o powołaniu biegłego przez żądanie odpowiedzi wykraczającej poza kompetencje biegłego albo formułowanie pytań, na które udzielenie odpowiedzi jest niemożliwe. Często także, zadając biegłemu pytanie, decydent procesowy posługuje się terminami prawnymi (np. umyślność, znamiona przestępstwa z art. 177 k.p.k., ciężki uszczerbek na zdrowiu w rozumieniu art. 160 § 1 k.p.k.), które biegły może źle zrozumieć oraz przyjąć ich potoczne konotacje. Zdarza się również, że sąd, formułując pytania do biegłego, ukierunkowuje go w sposób dla oskarżonego niekorzystny, przez co pozbawia biegłego bezstronności⁹. obrońca powinien mieć na uwadze brzmienie art. 196 § 3 k.p.k., który stanowi, że jeżeli ujawnią się powody osłabiające zaufanie do wiedzy lub bezstronności biegłego albo inne ważne powody, sąd powinien powołać innego biegłego. W tym kontekście zaznaczyć należy, że obrońca powinien zawsze ustalić kompetencje autora opinii, ponieważ często, pomimo wpisu na listę biegłych, bywają one wątpliwe¹⁰.

⁷ D. WILK, [w:] *Kryminalistyka. Przewodnik*, red. D. WILK, Toruń 2013, s. 166; S. PAWELEC, *op. cit.*, s. 150.

⁸ Niestety, sposób wyboru oraz wyznaczania biegłych z zakresu kryminalistyki nie stanowi gwarancji wyboru eksperta o najwyższych kwalifikacjach, zwłaszcza w kontekście opinii sporządzanych przez firmy prywatne, stąd też postuluje się zmianę zasad tworzenia list biegłych sądowych lub chociaż poprawę obecnie obowiązującego systemu w kierunku realnej kontroli przez prezesów sądów okręgowych kwalifikacji kandydatów wpisywanych na listę biegłych sądowych, a także należytej weryfikacji kwalifikacji biegłych wpisanych na listę (T. TOMASZEWSKI, *Kwalifikacje biegłych wydających opinie kryminalistyczne*, «Problemy Współczesnej Kryminalistyki» 3/2000, s. 354).

⁹ S. PAWELEC, *op. cit.*, s. 158-160.

¹⁰ W tym kontekście należy zwrócić uwagę na fakt, że nawet w przypadku badań genetyczno-sądowych (badania DNA), w których wartość diagnostyczna testów zbliżona jest do 100 proc., jednakże tylko i wyłącznie w przypadku testów przeprowadzonych

Obronca powinien zatem sprawdzić: wykształcenie i specjalizację biegłego, jego ewentualną karierę naukową, doświadczenie w sporządzaniu opinii o tej tematyce, ogólne doświadczenie w opiniowaniu na potrzeby procesu karnego, a także to, czy wcześniej nie pojawiły się zastrzeżenia co do kompetencji konkretnego biegłego¹¹. Zwłaszcza że, jak podkreśla Tadeusz Widła, wpis na listę biegłych nie gwarantuje jeszcze wysokiej jakości opinii, jak również nie jest gwarantem posiadania doświadczenia oraz wiedzy przez danego biegłego¹². Sama jednak znajomość źródeł błędów w opiniach biegłych nie wystarczy, a obrońca, który tylko do tego ograniczyłby „kontrolę jakości” opinii, przypomina – jak to obrazowo ujął Tadeusz Widła – lekarza znajdującego wprawdzie objawy, lecz

przez odpowiednio wykwalifikowanych ekspertów i odpowiednio przystosowane laboratoria, każdorazowo obrońca powinien zweryfikować także kompetencje ekspertów wydających opinię genetyczną. Istotnym dowodem kompetencji kadry laboratoriów wykonujących badania DNA w procesie karnym jest posiadanie odpowiedniej specjalizacji zawodowej, tj. specjalizacji z laboratoryjnej genetyki sądowej dla diagnostów laboratoryjnych (T. GRZYBOWSKI, J. WIDACKI, *Dowód z badań genetyczno-sądowych (badania DNA w procesie karnym – problemy kontroli jakości badań)*, «Palestra» 4/2019, s. 52, 60). Nie należy też wyników tych badań traktować tak, jak gdyby nie mogły być one błędne, gdyż na każdym etapie tychże badań może pojawić się błąd, który może być spowodowany niskim poziomem wiedzy osób opiniujących (R. MICHALCZAK, R. MICHALCZAK, *Druga strona badań DNA*, «Palestra» 11-12/2013, s. 205). Praktyka pokazuje jednak, że w sprawach, w których pojawia się dowód z badań DNA, biegli nie są przesłuchiwani na rozprawie, a gdy już do tego dojdzie, wystarcza wówczas zapewnienie biegłego, iż metoda badań genetycznych daje wyniki prawie stuprocentowo pewne. Natomiast prawie nigdy sąd ani strony nie próbują podczas przesłuchania biegłego ustalić, co działo się z materiałem, zanim trafił do laboratorium (tj. sposobu zabezpieczenia, pobrania, warunków przechowywania, osób, które miały z nim kontakt, itp.) – tymczasem wartość badania laboratoryjnego uzależniona jest również od powyższych czynników, a ponadto istnieją laboratoria lepsze i gorsze, czego powinni mieć świadomość sąd oraz strony postępowania. Warto sprawdzić wiarygodność placówki pod kątem posiadania ważnego atestu, a jeżeli nie uczyni tego sąd, jest to wówczas obowiązkiem obrońcy (J. WIDACKI, *Obronca wobec dowodu z badań DNA*, «Palestra» 1-2/2014, s. 71, 75).

¹¹ S. JAWORSKI, *Metodyka pracy adwokata w sprawach karnych*, Warszawa 2013, s. 166.

¹² T. WIDŁA, *Odpowiedzialność karna za wydanie fałszywej opinii*, «Palestra» 10/2018, s. 13.

niepotrafiącego przeprowadzić badania pacjenta, a zatem niezdolnego do postawienia diagnozy – odpowiednikiem takiego badania jest z pewnością analiza przez obrońcę sprawozdawczej części opinii, a dodać by trzeba – że również kolejno – aktywny udział w przesłuchaniu biegłego, podczas którego obrońca zada biegłemu odpowiednio dobrane pytania¹³.

Tymczasem, z obserwacji praktyki wynika, że obrońcy, niestety, nieczęsto angażują się podczas przesłuchań biegłych, zadając im niewiele pytań i podchodząc do wydawanych przez nich opinii bezkrytycznie, co niewątpliwie – w świetle powyższych uwag – wymaga zmiany i zwiększenia aktywności obrońców w tym zakresie.

2. WYDAWANIE OPINII USTNYCH

Jak trafnie wskazuje Jan Sehn: „Istota ekspertyzy polega nie tylko na jej dokonaniu, ale także na możliwości skontrolowania opinii i wyjaśnienia jej przez biegłego przede wszystkim w drodze przesłuchania go”¹⁴. Zgodnie z brzmieniem art. 200 § 1 k.p.k., w zależności od polecenia organu procesowego biegły składa opinię ustnie lub na piśmie. Zatem to decydent procesowy decyduje o formie złożenia opinii przez biegłego. Wprawdzie ustne złożenie opinii hołduje procesowym zasadom: ustności, bezpośredniości, kontradiktoryjności, szybkości postępowania, to jednak – jak słusznie podkreśla Tadeusz Widła – od biegłych należy żądać pisemnych opinii, ponieważ wówczas łatwiej zapoznać się z ich treścią i dokonać merytorycznej kontroli, ponadto nie istnieje wówczas ryzyko, że w toku oceny opinii decydent będzie kierował się prezencją, elokwencją czy pewnością biegłego podczas ustnej prezentacji opinii¹⁵. Ponadto sama percepcja ustnej opinii może okazać się znacznie utrudniona, gdyż natłok informacji utrudni „wyłowienie” tych najistotniejszych, dodatkowo „dochodzą do głosu” czynniki zakłócające (np. in-

¹³ T. WIDŁA, *Źródła błędów w opiniach pismoznawczych*, «Palestra» 11-12/1982, s. 95.

¹⁴ J. SEHN, *Instytucja zasięgania opinii urzędu lub zakładu*, «Archiwum Medycyny Sądowej, Psychiatrii Sądowej i Kryminalistyki» 7/1955, s. 109.

¹⁵ T. WIDŁA, *Ocena...*, s. 42.

tonacja, chaotyczność w wypowiedzi biegłego itp.)¹⁶. Jednakże ustna opinia okaże się przydatna wówczas, gdy zajdzie konieczność wydania opinii uzupełniającej lub też wówczas, gdy biegły ma opiniować po przeprowadzeniu badań ambulatoryjnych na sali sądowej (w przypadku ekspertyzy psychiatrycznej lub psychologicznej)¹⁷. Opinia ustna uzupełniająca powinna „usunąć” braki opinii złożonej na piśmie. Powyższy pogląd odzwierciedla praktyka procesowa, gdyż istotnie opinia ustna jest zazwyczaj opinią uzupełniającą w stosunku do wcześniej wydanej opinii pisemnej. Ustna opinia biegłego ma tożsame znaczenie dowodowe, jak opinia pisemna, jednakże ta pierwsza jest utrwalona w protokole rozprawy. Sędziowie preferują generalnie pisemne opinie biegłych, jednak – w świetle wyników badań ankietowych – aż w 90% przypadków zdecydowali się na wezwanie biegłego na rozprawę w celu jego przesłuchania¹⁸. Jako powody takiego postępowania sędziowie wskazali między innymi: niejasność, niezupełność lub niespójność opinii pisemnej, konieczność zadania biegłemu dodatkowych pytań, konieczność weryfikacji opinii, niestanowczość opinii, chęć zapewnienia kontrydiktoryjności itp.¹⁹ Kontrolując jakość wydanej przez biegłego pisemnej opinii, obrońca musi mieć na uwadze możliwe rodzaje wad takiej opinii, po których zaistnieniu decydent procesowy na mocy art. 201 k.p.k. będzie musiał wezwać ponownie tego samego biegłego celem wydania ustnej opinii uzupełniającej lub powołać innych biegłych. Obrońca zatem, po wnikliwym przeanalizowaniu niekorzystnej dla klienta opinii, powinien rozważyć możliwość zwrócenia uwagi decydenta procesowego na to, czy aby wydana opinia nie jest niepełna, niejasna albo czy nie zachodzi sprzeczność w samej opinii lub między różnymi opiniami w tej samej sprawie. Sposób rozumienia terminów: „opinia niepełna” oraz „opinia niejasna” przedstawił Sąd Najwyższy w swym postanowieniu z 1 września 1975 r., stwierdzając, że opinia jest niepełna, jeśli biegły nie

¹⁶ T. WIDŁA, *Źródła...*, s. 96.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ V. WÓJCIKIEWICZ, J. WÓJCIKIEWICZ, *Sędziowie wobec dowodu naukowego*, [w:] *Kryminalistyka i inne nauki pomostowe w postępowaniu karnym*, red. J. KASPRZAK, B. MŁODZIEJOWSKI, Olsztyn 2009, s. 55-56.

¹⁹ *Ibidem*.

udzielił odpowiedzi na wszystkie postawione mu pytania, nie uwzględnił wszystkich okoliczności istotnych dla rozstrzygnięcia konkretnej kwestii lub nie zawarł uzasadnienia dla wyrażonych w opinii wniosków. Z kolei opinia jest niejasna, gdy sformułowania w niej zawarte nie pozwalają na zrozumienie wyrażonych tam ocen, poglądów, a także sposobów dochodzenia do nich, posługuje się nielogicznymi argumentami itd.²⁰ Opinia sprzeczna wewnętrznie pojawi się wówczas, gdy zajdzie w niej niezgodność między sobą poszczególnych wniosków oraz wniosków z wcześniejszymi ustaleniami i uzasadnieniem opinii bądź wniosków nie znajdujących oparcia w przeprowadzonych przez biegłego badaniach²¹. Sprzeczność pomiędzy opiniami to „każda niezgodność zdań, będących konkluzjami opinii biegłych”²².

Biorąc pod uwagę praktykę procesową, celem przesłuchania biegłego może być potrzeba naświetlenia problematyki badawczej, umożliwienie stronom i decydentom procesowym zrozumienie specjalistycznej problematyki ekspertyzy czy też poprawienie błędów obecnych w sprawozdaniu opinii (które będzie polegać na uzupełnieniu braków, wyjaśnieniu niejasności czy usunięciu pojawiających się sprzeczności), co pozwoli jednocześnie na ustalenie merytorycznej wartości opinii, spełniając funkcję kontrolną, czy przedłożona przez biegłego opinia jest zupełna, jasna i należyście uzasadniona²³. To właśnie w trakcie przesłuchania biegłego jest okazją, by wyjaśnić wszelkie wątpliwości dotyczące pisemnej opinii, skontrolować zastosowaną przez biegłego metodę, wreszcie – by wcielić w życie zasadę kontradyktoryjności, umożliwiając stronom „walkę o korzystną dla nich decyzję procesową”²⁴. Generalnie, czynność przesłuchania biegłego, która zostanie starannie przeprowadzona, na wysokim poziomie merytorycznym, przyczynia się do wzrostu wiarygodności dowodu z opinii biegłego, umożliwiając zaadaptowanie

²⁰ Postanowienie SN z 1 września 1975 r., Z 24/75, «OSNKW» 12/1975, poz. 172.

²¹ D. WILK, *op. cit.*, s. 166.

²² T. WIDŁA, *Ocena...*, s. 73.

²³ E. GRUZA, [w:] *Kryminalistyka, czyli o współczesnych metodach dowodzenia przestępstw*, red. E. GRUZA, M. GOC, J. MOSZCZYŃSKI, Warszawa 2020, s. 200.

²⁴ E. GRUZA, *Psychologia sądowa dla prawników*, Warszawa 2009, s. 133.

wiadomości specjalnych na potrzeby toczącego się procesu²⁵. Negatywnie należy przy tym ocenić nadużywanie w praktyce procesowej wzywania biegłych na rozprawę w sytuacji, gdy decydenci procesowi nie mają jakichkolwiek zastrzeżeń ani wątpliwości względem uzyskanej opinii biegłego, jednak bezkrytycznie akceptują wnioski w tym przedmiocie złożone przez oskarżonych lub ich obrońców, co w rezultacie powoduje, że biegły na pytanie obrońcy powtórzy (odczyta) po prostu odpowiedni fragment opinii. Nie chodzi także o to, by obrońcy niejako „na siłę” usiłowali zdyskredytować prawidłowo wydane opinie. Każdorazowo o potrzebie wezwania biegłego na rozprawę celem wydania ustnej opinii uzupełniającej rozstrzyga stanowisko decydenta procesowego²⁶.

3. ZASADY UDZIAŁU OBROŃCY W PRZESŁUCHANIU BIEGŁEGO ORAZ KWESTIA DOBORU ODPOWIEDNICH PYTAŃ

Do biegłego, który składa opinię ustnie lub – co ma miejsce częściej – zostaje ponownie wezwany przez decydenta procesowego celem wydania ustnej opinii uzupełniającej (jeżeli wcześniejsza jego opinia okazała się niepełna, niejasna lub sprzeczna wewnątrznie), strony w toku jego przesłuchania – w zakresie kontradiktoryjnej kontroli dowodu – mogą kierować swe pytania. W przypadku ponownego wezwania biegłego przez organ procesowy obrońca miał już szansę zapoznać się z jego najczęściej pisemną opinią (lub ewentualnie z protokołem przesłuchania), dlatego też wszystkie wątpliwości i zastrzeżenia co do niej, które pojawiły się podczas analizy niekorzystnej dla oskarżonego opinii, powinny być przez obrońcę poddane szczególnie wnikliwej ocenie, a następnie podniesione oraz wyjaśnione w czasie przesłuchania biegłego na rozprawie głównej.

W pierwszej kolejności podkreślić należy, że zadawanie pytań biegłemu jest dla obrońcy niezwykle istotną, ale równocześnie niezwykle

²⁵ A. MASALSKA, J. RESZOTARSKI, T. TOMASZEWSKI, *Przesłuchanie biegłego z zakresu fonoskopii*, «Palestra» 11-12/2011, s. 41-42.

²⁶ T. WIDŁA, *Uwagi o przeprowadzaniu dowodu z opinii biegłego*, «Palestra» 3-4/2002, s. 68.

trudną czynnością²⁷. Istotną dlatego, że (jak już wspomniano) opinie biegłych mają w procesie karnym ogromne znaczenie i sędziowie niejednokrotnie wręcz w sposób bezkrytyczny się do nich odnoszą, a zatem mogą one istotnie wpłynąć na końcowe rozstrzygnięcie w procesie. Z kolei trudną z następujących powodów: sformułowanie pytań do biegłych dotyczy bardzo wyspecjalizowanej wiedzy, poszczególne dyscypliny nauki ulegają dynamicznym zmianom i rozwojowi, a biegli formułują swe opinie w sposób arbitralny oraz w zaufaniu do swej wiedzy i umiejętności. Przesłuchanie biegłego stanowi wyzwanie zarówno dla pytającego, jak i pytanego²⁸. Licznie pojawiające się pomyłki w opiniach biegłych skłonić powinny obrońców do prawidłowej i dokładnej kontroli tego dowodu także przez zadawanie biegłym pytań. Procesowa kontrola dowodu z opinii biegłego obejmuje bowiem nie tylko zweryfikowanie jej pod względem formalnym, lecz także merytorycznym²⁹. Tymczasem, praktyka pokazuje, że – jak już wspomniano – obrońcy nieczęsto angażują się w zadawanie pytań biegłym. Czynnikiem powstrzymującymi ich w tej kwestii są z pewnością: brak wiedzy umożliwiającej dyskusowanie z biegłymi lub traktowanie ich opinii w sposób bezkrytyczny i przyjmowanie *a priori* ich poprawności bądź kłopoty z weryfikacją ustaleń poczynionych przez biegłych. Do tego dodać trzeba często obserwowany w praktyce procesowej konflikt na linii biegły – obrońca. Ich wzajemną komunikację utrudnia krytyka przez obrońców swoistej „wszechwiedzy” biegłych jako specyficznego źródła informacji, ich nieustępliwość, nieznanomość prawa dowodowego, nadmierna pewność swych twierdzeń czy wreszcie nieumiejętność przyznania się do błędu. Z kolei biegli krytykują nieznanomość przez obrońców danej dyscypliny naukowej, zbytnią „agresywność” na sali rozpraw, ukierunkowywanie pytań tylko i wyłącznie na obalenie opinii, kierowanie do biegłych „lawiny” ich zdaniem bezsensownych pytań itd. Problemem może być również wzajemne zrozumienie na linii decydent – biegły, czasem ich

²⁷ S. JAWORSKI, *op. cit.*, s. 166.

²⁸ M. LIPCZYŃSKA, Z. CZESZEJKO-SOCHACKI, *Technika i taktyka zadawania pytań w procesie a rola adwokata*, Warszawa 1980, s. 93.

²⁹ E. GRUZA, *Błędy w opiniach biegłych*, «Problemy Współczesnej Kryminalistyki» 9/2005, s. 25.

wzajemne oczekiwania mogą się również rozminąć – zwłaszcza gdy biegły ma trudność w przełożeniu konkluzji wydanej w języku danej subdyscypliny naukowej na język prawniczy, w którym to udzielenia odpowiedzi oczekuje decydent od biegłego, wtedy istnieje dodatkowe ryzyko nieporozumień terminologicznych i niezrozumienia potrzeb decydenta. Szczególnych trudności może zatem przysporzyć samo przesłuchanie biegłego, a już na pewno konfrontacja biegłych. Jak trafnie zwraca uwagę Ewa Gruza – w praktyce wymiaru sprawiedliwości obserwuje się, że ani sędziowie, ani biegli nie do końca rozumieją, jaka jest rzeczywista rola opinii w postępowaniu³⁰. Należy także poddać ostrej krytyce personalne atakowanie biegłych przez obrońców, próby wyprowadzenia biegłych z równowagi czy uwikłania w sprzeczności lub umniejszanie wiedzy i doświadczenia biegłego czy dążenie do jego kompromitacji³¹. Należy podkreślić, że obrońca zawsze winien wykazywać się taktem, opanowaniem, umiarem, uprzejmością i kulturą osobistą, a nade wszystko w wykonywaniu obowiązków zawodowych dbać o to, by zadawane przez niego pytania nie naruszały godności osób biorących udział w sprawie³². Biegli natomiast powinni mieć na uwadze to, że pytania obrońcy stanowią „test wartości ich opinii”³³ i rolą obrońcy jest uzyskanie jak najkorzystniejszego dla oskarżonego rozstrzygnięcia, jak również kontrolowanie jakości przeprowadzanych w sprawie karnej dowodów.

Zanim obrońca podejmie się przygotowania pytań do biegłego, powinien przeanalizować jego pisemną opinię (o ile była sporządzona), a najlepiej skonsultować się w tej kwestii z innym ekspertem, który pomoże obrońcy odnaleźć i uwypuklić rysujące się na tym tle wątpliwości. W tym kontekście należy zwrócić uwagę na wprowadzoną na mocy nowelizacji kodeksu postępowania karnego z 27 września 2013 r.³⁴ w art. 393 § 3 k.p.k. możliwość wprowadzenia do postępowania karnego

³⁰ E. GRUZA, *Psychologia...*, s. 133.

³¹ *Ibidem*, s. 138-139.

³² Zob. Zbiór Zasad Etyki Adwokackiej i Godności Zawodu (Kodeks Etyki Adwokackiej), uchwała NRA nr 2/XVIII/98, § 36 i 37.

³³ E. GRUZA, *Psychologia...*, s. 138.

³⁴ Ustawa z 27 września 2013 r. o zmianie ustawy Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. poz. 1247).

dowodu z tzw. ekspertyzy pozasądowej (tj. zleconej przez stronę oraz jej koszt i sporządzonej według parametrów wskazanych przez stronę w zleceniu)³⁵. Rolą takiego dokumentu może być jednak wzbudzenie wątpliwości decydenta na przykład co do prawidłowości wniosków opinii biegłego już uzyskanej w procesie i w tym zakresie być może dopuszczenie dowodu z kolejnej opinii biegłego. Należy przy tym podkreślić, że wprowadzone przepisy nie zakładają wprowadzenia nowego trybu przeprowadzenia dowodu z opinii biegłego ani nie zezwalają na wprowadzenie do procesu dowodu z opinii prywatnej, wzmacniając jednocześnie pozycję zamożniejszych stron postępowania i stawiając pod znakiem zapytania kwestię obiektywizmu takiego prywatnego eksperta³⁶. W toku przesłuchania zaleca się natomiast zadawanie biegłym konkretnych, pozbawionych sugestii pytań – najczęściej tych do rozstrzygnięcia. Bardzo ważne jest odpowiednie przygotowanie się do przesłuchania biegłego poprzez przygotowanie pytań, które obrońca chciałby biegłemu zadać. Liczy się sposób ich sformułowania – tj. ich jednoznaczność i szczegółowość, nieodnoszenie się w nich do kwestii prawnych³⁷. Sformułowanie odpowiednich pytań wymaga doskonałej znajomości nie tylko pisemnej opinii biegłego, lecz także akt sprawy, powinno zmuszać biegłego do „wysiłku intelektualnego oraz czuwania nad niepopelnieniem błędu ocenego”³⁸. W przypadku opinii niekorzystnej dla klienta należy rozpocząć od zadania biegłemu ogólnego pytania o to, czy wszechstronnie zbadał udostępniony mu materiał oraz czy przy sporządzaniu opinii kierował się bezstronnością, co w dalszej perspektywie skłonić może biegłego do lepszego uświadomienia sobie pełnionej w procesie funkcji oraz większego obiektywizmu³⁹. Kolejnym obrońca powinien ustalić poprzez zadawane biegłemu pytania kwalifikacje biegłego, na przykład za pomocą pytania, ile opinii w tej dziedzinie dotychczas wydał, czy pogłębia swą wiedzę, itp. Ciekawy przykład

³⁵ A. BOJAŃCZYK, *Czy znowelizowane przepisy procedury karnej pozwalają obrońcy na korzystanie z opinii prywatnych?*, «Palestra» 3-4/2015, s. 199.

³⁶ *Ibidem*, s. 200-201.

³⁷ W. KOTOWSKI, *Formułowanie pytań do biegłego*, «Palestra» 1-2/2012, s. 188-189.

³⁸ *Ibidem*, s. 193.

³⁹ P. GIRDWOYŃ, *Zarys kryminalistycznej taktyki obrony*, Zakamycze 2004, s. 211-215.

sprawdzenia kompetencji biegłego podaje Józef Wójcikiewicz: biegła z zakresu bankowości, która wydawała liczne opinie w tej dziedzinie, zapytana o zastosowaną przy określaniu ryzyka inwestycyjnego metodę, zwlekąca z odpowiedzią. Sędzia zapytał ją zatem, czy zna ona metodę McKenziego, na co biegła bez wahania odpowiedziała twierdząco. W odpowiedzi na to sędzia stwierdził, że metodę tę wymyślił przed chwilą⁴⁰. Taką taktykę weryfikacji kompetencji biegłych równie dobrze mógłby zastosować obrońca⁴¹. Należy podkreślić, że – jak słusznie zaleca Tadeusz Tomaszewski – współcześnie niezbędne jest nasilenie kontrydiktoryjnej kontroli dowodu z opinii biegłych poprzez uznanie pytań o ich kwalifikacje (zarówno merytoryczne, jak i etyczne) jako rutynowego etapu przesłuchania biegłych⁴². Następnie można przejść już do pytań szczegółowych, dotyczących między innymi: tezy, sposobu rozumowania oraz wniosków wyprowadzonych przez biegłego. W tym zakresie niezbędne jest dobre przygotowanie się obrońcy oraz poznanie podstaw danej dziedziny, by wiedział on, jakie problemy z zakresu metodologii czy

⁴⁰ J. WÓJCIKIEWICZ, *Temida nad mikroskopem. Judykatura wobec dowodu naukowego 1993-2008*, Toruń 2009, s. 265.

⁴¹ Podkreślić należy, że każdorazowo należy ustalić w toku przesłuchania biegłego metodę, którą posłużył się biegły w toku wydawania opinii (zresztą sam biegły powinien wskazać ją w sprawozdaniu z badań), gdyż „nietrafny dobór metody może spowodować ekspertyzę na manowce” (T. WIDŁA, *Źródła...*, s. 85). Podkreśla się, że biegły powinien wykorzystywać metodologię, która jest powszechnie akceptowana w świecie nauki, wystandaryzowaną, empirycznie weryfikowalną, o określonej wartości diagnostycznej i poziomie błędu, przydatną i użyteczną (J.K. GIEROWSKI, *Błędy w opiniowaniu sądowo-psychologicznym w świetle podstawowych standardów psychologii sądowej*, «Palestra» 7-8/2004, s. 113). Poszczególne metodyki badań stosowane przez biegłych mogą w różnym stopniu zostać zaliczone do metod naukowych. „Naukowość” jest bowiem cechą stopniowalną oraz związaną ze stopniem standaryzacji danej metodyki, znajomością jej trafności i rzetelności oraz obszaru błędu. Niektóre metodyki badań mogą uchodzić za naukowe, inne nie (M. LEŚNIAK, *Wartość dowodowa opinii pismo-znaczej*, Pińczów 2012, s. 354). Absolutnie niedopuszczalne jest stosowanie przez biegłych niesprawdzonych metod, które nie zostały zweryfikowane i zaakceptowane w środowisku naukowym, czy wysuwanie wniosków, które są niezgodne z wiedzą oraz zasadami zawodowymi, których uzasadnienie polega na odwołaniu się do doświadczenia czy rzekomo prowadzonych w tym przedmiocie badań (E. GRUZA, *Błędy...*, s. 25).

⁴² T. TOMASZEWSKI, *op. cit.*, s. 355.

przyjętej terminologii mogą wzbudzać wątpliwości⁴³. obrońca powinien przede wszystkim pytać biegłego o obszar błędu zastosowanej przez niego metody, o jej trafność, o to, czy została ona podana procedurze walidacji, podważyć może on także przyjęty przez biegłego z punktu widzenia logiki sposób rozumowania, przy czym obrońca nie powinien zrażać się naukowym (a czasem pseudonaukowym) językiem opinii⁴⁴. Należy podkreślić, że współcześnie nie ma w kryminalistyce metod doskonałych – każda obarczona jest bowiem większym lub mniejszym ryzykiem błędu, choć oczywiście za takimi doskonałymi metodami „tęsknią” decydenci procesowi, gdyż oparcie rozstrzygnięcia na takiej opinii posłużyłoby im za mocny fundament decyzji – póki co muszą jednak zachować szczególną ostrożność i krytycyzm względem dostarczanych im przez biegłych opinii⁴⁵. Wskazane są ponadto pytania o to, czy materiał badawczy, którym dysponował biegły, był odpowiedniej jakości i w odpowiedniej ilości, czy nie istniała konieczność jego uzupełnienia, ponadto o wyjaśnienie naukowych zasad przeprowadzonych badań, wykorzystanych w ich toku narzędzi i środków badawczych, o stopień pewności biegłego co do otrzymanych wyników i sformułowanych wniosków czy o ewentualne sprzeczności pojawiające się w opinii⁴⁶. Możliwość podważania opinii biegłego przejawia się także w doprowadzeniu do stwierdzenia, że hipoteza odmienna (korzystna dla oskarżonego) nie jest w danej sprawie wykluczona. obrońca może zaprezentować biegłemu pogląd innej szkoły naukowej poprzez odczytanie fragmentu odpowiedniej publikacji z prośbą o ustosunkowanie się biegłego do poglądów odmiennych. Dyskutując na temat wniosków wypływających z opinii biegłego, obrońca – wskazując na zaistniałe co do nich wątpliwości – powinien zachęcić biegłego do ponownego przemyślenia konkluzji. obrońca powinien także kontrolować, czy biegły wystarczająco precyzyjnie się wysławia oraz czy nie wypowiada się co do kwestii prawnych⁴⁷. Przykładowo, wskazać można na ocenianie

⁴³ M. LIPCZYŃSKA, Z. CZESZEJKO-SOCHACKI, *op. cit.*, s. 93.

⁴⁴ P. GIRDWOYŃ, *op. cit.*, s. 216–218.

⁴⁵ T. WIDŁA, *Ocena...*, s. 47–48.

⁴⁶ E. GRUZA, [w:] *Kryminalistyka...*, s. 201.

⁴⁷ P. GIRDWOYŃ, *op. cit.*, s. 219–220.

przez biegłych psychiatrów stopnia społecznej szkodliwości czynu popełnionego przez sprawcę, co jest wyłączną kompetencją sądu, który orzeka w sprawie⁴⁸. Ponadto, przedmiotem ustaleń biegłych psychiatrów i psychologów nie może być przebieg zdarzenia czy sposób zachowania się oskarżonego, które to zachowanie zostało zakwalifikowane jako przestępstwo – ta kwestia należy tylko i wyłącznie do ustaleń sądu⁴⁹.

Podsumowując, przykładowe pytania, które mogłyby zostać skierowane do biegłego przez obrońcę w toku przesłuchania biegłego, mogą zostać sformułowane w sposób następujący:

- a. w zakresie pytań dotyczących merytorycznej kontroli zawartości opinii biegłego na przykład:
 - Jaką metodę badawczą wykorzystał w swojej opinii biegły?
 - Jaka jest istota tej metody oraz zasady stosowania?
 - Jaka jest trafność oraz niezawodność zastosowanej metody (jej wartość diagnostyczna)?
 - Czy biegły potrafi podać obszar błędu metodyki, którą się posłużył?
 - Na ile biegły jest pewny wniosków sformułowanych w swej opinii?
 - Czy materiał badawczy, którym dysponował biegły, był odpowiedniej jakości oraz czy był wystraczający?
 - Jakie materiały biegły wytworzył podczas badań (np. notatki, obliczenia itp.) oraz czy są one dostępne do wglądu?
 - Czy dokumenty z akt sprawy (bądź ich uwierzytelnione kopie), które zostały udostępnione biegłemu, były wystraczające do wydania opinii oraz czy były kompletne?
 - Czy metoda, którą biegły się posłużył, przeszła procedurę walidacji i jakie są jej wyniki (w zakresie: czułości, swoistości, precyzji, dokładności)?

⁴⁸ M. PYRCAK-GÓROWSKA, *Wybrane problemy związane z opiniowaniem sądowo-psychiatrycznym w sprawach o zastosowanie środka zabezpieczającego po 1.07.2015 r.*, «Palestra» 3/2021, s. 14.

⁴⁹ L.K. PAPRZYCKI, *Kryteria oceny opinii biegłego psychiatry i psychologa w postępowaniu karnym*, «Palestra» 11/1999, s. 6-7.

- Czy, a jeżeli tak, to jakie istnieje prawdopodobieństwo pozornej zbieżności cech w zakresie dokonanej przez biegłego identyfikacji?
- b. w zakresie pytań dotyczących kontroli źródła dowodu (tj. kwalifikacji i doświadczenia podmiotu wydającego opinię) na przykład:
- Czy biegły dysponuje niezależnie wydanym, aktualnym certyfikatem poświadczającym jego osobiste kompetencje? Jakiego rodzaju są to certyfikaty?
 - W jaki sposób – na wypadek braku certyfikatu – biegły może potwierdzić swoje kompetencje?
 - Czy biegły ukończył jakieś specjalistyczne kursy, szkolenia, studia z zakresu dziedziny, w której opiniuje? Jeśli tak, to kiedy?
 - Czy biegły posiada dorobek naukowy w zakresie swojej dyscypliny, opublikowany w prestiżowych czasopismach naukowych – krajowych lub międzynarodowych?
 - Czy biegły zdał krajowe lub międzynarodowe testy sprawdzające? Jeśli tak, to kiedy?
 - Od kiedy biegły opiniuje (jakie jest jego doświadczenie opiniodawcze) i ile opinii tego typu wydał w swej dotychczasowej karierze?
 - Czy laboratorium, w którym biegły pracuje, posiada politykę jakości? Jeśli jej nie posiada, to jakimi kryteriami w takim razie biegły się kierował w tym zakresie?
 - Czy laboratorium posiada aktualną akredytację oraz jaki jest jej zakres? Jeśli jej nie posiada, to w jaki sposób można sprawdzić jakość opiniowania przez ten podmiot?
 - Czy podczas wykonywania ekspertyzy podlegała ona kontroli jakości (zwłaszcza w przypadku biegłych indywidualnych)?

Oczywiście, przedstawiony powyżej wykaz pytań – dotyczący kontroli zarówno środka, jak i źródła dowodowego – jest przykładowy, zawsze powinien on być dostosowany do okoliczności konkretnej sprawy i opinii, zależny będzie ponadto od dziedziny, w której biegły opiniuje, oraz podmiotu, który opinii dostarcza (instytucja naukowa lub specjalistyczna, biegły indywidualny, firma prywatna).

Z przeprowadzonych badań empirycznych, którymi objęto 24 ustne opinie uzupełniające złożone przez biegłych z zakresu badań identyfikacyjnych pisma ręcznego w sprawach karnych, które to przeanalizowano z kolei pod kątem pytań kierowanych do biegłych w toku przesłuchania, wynika, że biegli w żadnej z objętych badaniami spraw nie zostali zapytani o trafność, wartość diagnostyczną ani o obszar błędu metodyki, którą się posłużyli. Należy podkreślić, że bez uzyskania tego rodzaju informacji rzetelna ocena takiej opinii jest niemożliwa, natomiast zadanie tego rodzaju pytań czy to przez obrońców, czy decydentów procesowych istotnie podniosłoby poziom kontroli ekspertyzy, nie wymagając posiadania przez decydentów procesowych wiadomości specjalnych⁵⁰.

W przypadku wydania opinii korzystnej dla oskarżonego zadaniem obrońcy, którego obowiązkiem jest działanie wyłącznie na korzyść swego mandanta, jest natomiast jak najlepsze zaprezentowanie dowodu, które polegać będzie na uzyskaniu od biegłego potwierdzenia wniosków opinii w możliwie najprostszy sposób (kwestia przełożenia przez biegłego wniosków opinii z języka danej subdyscypliny naukowej na język decydenta procesowego). Jednakże sytuacja ta wystąpi wówczas, gdy strona przeciwna wniosła o uzupełniające przesłuchanie lub to decydent procesowy powziął wątpliwości co do pisemnej opinii biegłego.

Stwierdzić należy, że decydent procesowy posiada pełnię kontroli w toku opiniowania – jest to bowiem warunek konieczny uznania, iż to decydent procesowy (a nie nawet najbardziej kompetentny biegły) podejmuje decyzję co do odpowiedzialności karnej oskarżonego⁵¹. To nie biegły rozstrzyga sprawę, lecz jego zadaniem jest dostarczenie specjalistycznej wiedzy w formie opinii, która podlega zbadaniu i ocenie przez sąd – przy czym również dowód naukowy podlega ogólnym regułom oceny każdego dowodu – dlatego też tak istotny jest sposób oraz umiejętność w zakresie zaprezentowania tego dowodu przed sądem⁵². Decydent procesowy ma względem biegłego władczą pozycję i jest dys-

⁵⁰ J. KOCZUR, M. LEŚNIAK, *Złożenie ustnej opinii przez biegłego pismoznawcę – w praktyce wymiaru sprawiedliwości*, [w:] *Problematyka dowodu z dokumentu*, red. R. CIEŚLA, Wrocław 2019, s. 220-226.

⁵¹ L.K. PAPRZYCKI, *op. cit.*, s. 10.

⁵² E. GRUZA, *Psychologia...*, s. 133.

ponentem opinii złożonej przez biegłego, poddając kontroli opiniowanie, dokonując oceny zarówno jednostkowej, jak i finalnej opinii oraz czyniąc z niej właściwy użytek orzeczniczy⁵³. Trzeba, by obrońcy między innymi poprzez aktywny udział w przesłuchiowaniu biegłych aktywnie włączali się w ten proces, wspierając decydentów w „kontrolu jakości”, oraz w ocenie dowodu z opinii biegłego i zapobiegając tym samym niesłusznym skazaniom lub orzekaniu rażąco surowych kar względem reprezentowanych mandantów.

4. ZAKOŃCZENIE

Podsumowując powyższe rozważania, pomimo istniejących trudności oraz konieczności czasochłonnego przygotowania się obrońcy do przesłuchania biegłego, obrońca nie powinien nigdy rezygnować z możliwości kontroli tego osobowego źródła dowodowego – w sytuacji wydania opinii na niekorzyść swego mandanta, zwłaszcza na tle często pojawiających się w zakresie opiniowania błędów, wątpliwych kwalifikacji poszczególnych ekspertów czy jakości sporządzanych przez nich opinii, co grozi z kolei niesłusznymi skazaniami. Podkreślenia raz jeszcze wymaga fakt, że nie ma metod doskonałych ani nieomylnych biegłych⁵⁴. Błąd może pojawić się w opinii zawsze. Dlatego też decydenci procesowi powinni wnikliwie kontrolować jakość wszystkich otrzymywanych ekspertyz i nie podchodzić do nich bezkrytycznie, a obrońcy, biorąc aktywny udział między innymi w przesłuchaniu biegłych na rozprawie, stają się istotnym ogniwem tej swoistej „kontrolu jakości” dowodów z opinii biegłych, podnosząc jednocześnie poziom opiniowania.

⁵³ T. WIDŁA, *Odpowiedzialność biegłych – nowe problemy*, «Palestra» 7-8/2005, s. 124-125, 130.

⁵⁴ T. WIDŁA, *Uwagi...*, s. 72.

UDZIAŁ OBROŃCY W PRZESŁUCHANIU BIEGŁEGO

Streszczenie

Przedmiotem niniejszego artykułu jest omówienie kwestii udziału obrońcy w czynności przesłuchania biegłego w trakcie rozprawy. Obrońca – jako „kontroler jakości” materiału dowodowego w procesie karnym – powinien każdorazowo aktywnie uczestniczyć w czynności przesłuchania biegłego podczas rozprawy. Po wnikliwej analizie pisemnej opinii biegłego może on – poprzez odpowiednio dobrane pytania skierowane w toku rozprawy do biegłego – przyczynić się między innymi do zdyskredytowania nieprawidłowo (błędnie) wydanej na niekorzyść klienta opinii, a równocześnie do zwiększenia efektywności wykorzystania dowodu z opinii biegłego w procesie karnym oraz do należytej oceny tego dowodu przez decydentów procesowych.

THE PARTICIPATION OF A DEFENCE COUNSEL
IN INTERVIEWING A COURT EXPERT

Summary

The aim of this paper is to examine the role of a defence counsel in interviewing an expert witness during proceedings in court. A defence counsel acts as a “quality controller” of evidence in criminal proceedings and should take an active part every time an expert takes the stand. A defence counsel who has read an expert’s written opinion may question the expert and discredit or disprove his opinion if it is detrimental to the client. Such conduct on the part of defence counsels will improve the effectiveness of expert opinions in criminal proceedings and help the judge and/or jury assess expert evidence.

Słowa kluczowe: obrońca; biegły; przesłuchanie; opinia uzupełniająca; taktyka kryminalistyczna.

Keywords: defence counsel; expert witness; interview; supplementary expert opinion; forensic tactics.

Literatura

- BOJAŃCZYK A., *Czy znowelizowane przepisy procedury karnej pozwalają obrońcy na korzystanie z opinii prywatnych?*, «Palestra» 3-4/2015, s. 199-203.
- DZIERŻANOWSKA J., STUDZIŃSKA J., *Kryteria oceny dowodu z opinii biegłego w orzecznictwie sądów powszechnych i Sądu Najwyższego*, «Roczniki Nauk Prawnych» 2/2015, s. 21-47.

- GIEROWSKI J.K., *Błędy w opiniowaniu sądowo-psychologicznym w świetle podstawowych standardów psychologii sądowej*, «Palestra» 7-8/2004, s. 111-118.
- GIRDWOYŃ P., *Zarys kryminalistycznej taktyki obrony*, Kraków 2004.
- GRUZA E., *Błędy w opiniach biegłych*, «Problemy Współczesnej Kryminalistyki» 9/2005, s. 17-25.
- GRUZA E., [w:] *Kryminalistyka, czyli o współczesnych metodach dowodzenia przestępstw*, red. E. GRUZA, M. GOC, J. MOSZCZYŃSKI, Warszawa 2020, s. 199-214.
- GRUZA E., *Psychologia sądowa dla prawników*, Warszawa 2009.
- GRZYBOWSKI T., WIDACKI J., *Dowód z badań genetyczno-sądowych (badania DNA w procesie karnym – problemy kontroli jakości badań)*, «Palestra» 4/2019, s. 52-63.
- JAWORSKI S., *Metodyka pracy adwokata w sprawach karnych*, Warszawa 2013.
- KOCZUR J., LEŚNIAK M., *Złożenie ustnej opinii przez biegłego pismoznawcę – w praktyce wymiaru sprawiedliwości*, [w:] *Problematyka dowodu z dokumentu*, red. R. CIEŚLA, Wrocław 2019, s. 219-228.
- KOTOWSKI W., *Formułowanie pytań do biegłego*, «Palestra» 1-2/2012, s. 188-193.
- LEŚNIAK M., *Wartość dowodowa opinii pismoznawczej*, Pińczów 2012.
- LIPCZYŃSKA M., CZESZEJKO-SOCHACKI Z., *Technika i taktyka zadawania pytań w procesie a rola adwokata*, Warszawa 1980.
- MASALSKA A., RESZOTARSKI J., TOMASZEWSKI T., *Przesłuchanie biegłego z zakresu fonoskopii*, «Palestra» 11-12/2011, s. 29-42.
- MCCARTHY A., NICAIDAEID N., *Jurors' perceptions of forensic science expert witnesses: Experience, qualifications, testimony style and credibility*, «Forensic Science International» 291/2018, s. 100-108.
- MICHALCZAK R., MICHALCZAK R., *Druga strona badań DNA*, «Palestra» 11-12/2013, s. 195-205.
- PAPRZYCKI L.K., *Kryteria oceny opinii biegłego psychiatry i psychologa w postępowaniu karnym*, «Palestra» 11/1999, s. 5-11.
- PAWELEC S., *Wadliwość opinii biegłego w procesie karnym jako pochodna błędów zawartych w postanowieniu o jej dopuszczeniu*, «Prokuratura i Prawo» 4/2014, s. 148-170.
- PYRCAK-GÓROWSKA M., *Wybrane problemy związane z opiniowaniem sądowo-psychiatrycznym w sprawach o zastosowanie środka zabezpieczającego po 1.07.2015 r.*, «Palestra» 3/2021, s. 5-17.
- PERELMAN CH., *Logika prawnicza. Nowa retoryka*, Warszawa 1984.
- SEHN J., *Instytucja zasięgania opinii urzędu lub zakładu*, «Archiwum Medycyny Sądowej, Psychiatrii Sądowej i Kryminalistyki» 7/1955, s. 107-112.
- TOMASZEWSKI T., *Kwalifikacje biegłych wydających opinie kryminalistyczne*, «Problemy Współczesnej Kryminalistyki» 3/2000, s. 345-356.
- WIDACKI J., *Obrona wobec dowodu z badań DNA*, «Palestra» 1-2/2014, s. 70-76.
- WIDŁA T., *Ocena dowodu z opinii biegłego*, Katowice 1992.

- WIDŁA T., *Odpowiedzialność biegłych – nowe problemy*, «Palestra» 7-8/2005, s. 123-132.
- WIDŁA T., *Odpowiedzialność karna za wydanie fałszywej opinii*, «Palestra» 10/2018, s. 13-20.
- WIDŁA T., *Uwagi o przeprowadzaniu dowodu z opinii biegłego*, «Palestra» 3-4/2002, s. 66-73.
- WIDŁA T., *Źródła błędów w opiniach pismoznawczych*, «Palestra» 11-12/1982, s. 83-96.
- WILK D., [w:] *Kryminalistyka. Przewodnik*, red. D. WILK, Toruń 2013, s. 161-168.
- WÓJCIKIEWICZ J., *Temida nad mikroskopem. Judykatura wobec dowodu naukowego 1993-2008*, Toruń 2009.
- WÓJCIKIEWICZ V., WÓJCIKIEWICZ J., *Sędziowie wobec dowodu naukowego*, [w:] *Kryminalistyka i inne nauki pomocnicze w postępowaniu karnym*, red. J. KASPRZAK, B. MŁODZIEJOWSKI, Olsztyn 2009, s. 43-57.